

ПРЕДМЕТНИЙ СВІТ УРБАНІСТИЧНОГО ПРОСТОРУ В «СПОГАДАХ ІЗ ПОДОРОЖІ ДО СИБІРУ ТА ПЕРЕБУВАННЯ В БЕРЕЗОВІ Й САРАТОВІ» ЄВИ ФЕЛІНСЬКОЇ

На прикладі «Спогадів» Єви Фелінської розглянуто характерні риси елементів предметного світу, які становлять собою основу для реінтерпретації урбаністичного простору знакових міст в історії Російської імперії першої половини XIX ст.

«Спогади з подорожі до Сибіру та перебування в Березові й Саратові» (*«Wspomnienia z podróży do Syberji, pobytu w Berezowie i w Saratowie»*) Єви Фелінської – це повна картина із життя в засланні, звичаїв старожиливі Сибіру, один з перших творів жіночої мемуаристики. У 1852 р. спогади були опубліковані й користувалися великою популярністю, адже поляки на батьківщині простежували в них подальші долі своїх вивезених близьких. Акцент на суспільній вартості «Спогадів» призвів до того, що новаторство, стилістичні та лексичні аспекти тексту Є. Фелінської залишились непомітними. Причиною художнього осмислення чужого й екзотичного для автора простору європейської частини сучасної Росії та Західного Сибіру стало заслання Є. Фелінської до поселення Берьозово Тобольської губернії в 1839 р. за активну участь у підпільному русі «Союзу польського народу» під керівництвом Шимона Конарського.

В епоху романтизму, як зазначає С. Черноус, з'являється тип примусової подорожі, що був широко розповсюджений після численних повстань, а твори, що з'явилися у цей період, виділяються в окрему групу, до якої можуть належати поряд зі спогадами Є. Фелінської (*«Wspomnienia z podróży do Syberji, pobytu w Berezowie i w Saratowie»*) [1] й мемуари Станіслава Матраша (*«Ze wspomnień Sybiraka»*) [2], Агатона Гіллера (*«Podróż więźnia etapami do Syberii»*) [3] та ін. [4: 69]. Ці твори дозволяють говорити про систему, умови та перебування засланців у «вимушених мандрівках» просторами безмежного Сибіру. Властивою рисою текстів цього періоду є образ незламного духом вигнанця, що поєднується з відтворенням дивовижної природи Сибіру, його захоплюючих красвидів.

Художній хронотоп, який реконструює автор, характеризується складними просторо-часовими взаємозв'язками міських й рустикальних моделей відтворення дійсності. Як зазначає В. Єршов, урбаністичний простір мемуаристики Правобережної України починає формуватись як провідна літературна категорія в добу романтизму, коли деякі міста й містечка набувають адміністративної сили, економічної значущості та культурної змістовності [5: 217]. До проблеми урбаністичного простору зверталися Н. Анісімова [6], Я. Маркович [7], Л. Процак [8], Г. Горнова [9]. Центральними елементами зображення стали топоси міст, які визначаються, як «предметно-смілова даність, відтворена в тексті сукупність міських реалій, окреслених і локалізованих в певних часово-просторових межах» [10: 145]. Представлені топоси Тули, Нижнього Новгороду, Казані, Пермі, Єкатеринбургу, Тюмені, Тобольська презентують досить суперечливий історично-ментальний образ тогочасного суспільства, а притаманна спогадам часова дистанція між абстрактним спостереженням та авторським осягненням побаченого дозволила проявити достатньо високий ступінь свободи поведінки з фактичним матеріалом,

але разом з тим досягти значного рівня об'єктивності, відкинувши емоції першого враження.

Точкою відліку примусової подорожі стало місто Київ, яке Є. Фелінська залишила 11 березня 1839 р. Автор акцентувала увагу лише на акватичному локусі Дніпра, вкритого кригою та засипаного снігом, який вона сприйняла, як певну символічну межу, що розділила її життя на минуле й невідоме майбутнє: «Як тільки перетнули річку, коні полетіли галопом. Я оглянулась раз, другий, третій. Вже зник Київ, вже нічого не видно і не чути. Все враз забулось, лише постійне дзеленчання поштового дзвінка, лише кидання саней по дорозі в глибокому снігу то в один, то в інший бік залишилось в душі» [1: 5].

Місто Тула стало першим об'єктом авторської рефлексії, але обмеження умов перцепції дозволило відтворити лише фрагментарний образ цього міста: «Я хотіла оглянути прекрасне місто Тула, відвідати фабрику зброї та інших виробів, але невблаганний голос поштового дзвінка й зловісна пісенька мого провідника: далі..., далі... спаралізувала моє бажання» [1: 10]. Окремими локусами цього міста, вираження яких тяжіє до номінативності, стали широкі вулиці, балкони, брами, плоти, викувані із заліза, які мемуаристка змогла частково бачити з вікна екіпажу. На їх основі сформувався позитивне авторське враження: «Тула, наскільки я могла бачити проїздом, місто красиве» [1: 10].

Одним із елементів урбаністичного простору стала авторська візія Нижнього Новгороду. Образ цього міста характеризується багатоплановістю побудови, накладанням різних смислових шарів. Інформація, якою автор вже володіє: «місто, відоме своїм ярмарком» – [1: 13], є основою для розгортання урбаністичного пейзажу. Відтворення диспозиції міста побудоване за принципом бінарних опозицій «рух (життя) – нерухомість (смерть)», і становить наступний етап у структурі топосу: «Коли наблизились, ми звернули увагу на два міста, розділених річищем Волги, одне з яких було наповнене рухом і життям, а друге – упорядковане, чисте, біле, без руїн, без ознак спустошення, але тихе, нерухоме, засипане снігом» [1: 13]. Це викликало розгорнуту авторську рефлексію, представлену у формі порівняння, в якому відчутні риси романтичного світовідчуття: «Здавалося, ніби спочиває зачарована князівна, приспана чаклунським сном, віками однаково молода, приваблива й свіжа вона чекає появи героя, <...> який би зняв з неї прокляття і повернув до життя й кохання» [1: 13].

Як зауважує В. Захаров, світ міського простору в мемуаристичному дискурсі доби романтизму є дискретним, поліфонічним і строкатим [11: 17]. Подібних рис урбаністичному простору Нижнього Новгороду надає динамічне й фрагментарне відтворення картин Макар'євського ярмарку, що становить центральну елементом побудови образу міста: «Тоді та частина, яка занурена цієї хвилини в літургійний сон, прокидається й оживає лише на декілька тижнів. Одночасно весь рух, все життя переноситься до неї; направляються туди подорожні з ближчих і віддалених місць; будинки, будиночки, курені, – все наповнено людьми, завалено товарами; і протягом цих п'яти тижнів ця зачарована князівна проживає більше, ніж її сестра протягом всього року» [12: 13]. Спосіб організації та проведення ярмарку породжує філософські авторські рефлексії: «Хто ж би не погодився спати всю вічність могильним сном, щоб прокидаючись щороку, могли протягом кількох тижнів існувати життям повним, вільним та досконалим?» [1: 13].

Французький маркіз Астольф де Кюстін відвідав Росію на запрошення імператора Миколи I у 1839 р. У цьому ж році Є. Фелінська здійснювала примусову подорож до Берьозова. Знаходячись в Нижньому Новгороді, він став свідком Макар'євського або Нижньоновгородського (з 1817 р.) ярмарку, що відбувався з

червня по жовтень, і про який Єві лише доводилося чути, перебуваючи в цьому місті в кінці березня. У мемуарах «Миколаївська Росія» («La Russie en 1839») маркіз де Кюстін репрезентував колоритну картину цієї події: «Нижньоновгородський ярмарок, який став найзначнішим на земній кулі, становить собою місце зустрічі народів, найбільш чужих один одному, народів, що не мають нічого спільного між собою ні за виглядом, ні за одягом, ні за мовою, релігією чи традиціями. Мешканці Тибету й Бухари – країн, що межують з Китаєм, – стикаються тут з фінами, персами, греками, англійцями й французами. Це справжній судний день для купців. Під час ярмарку кількість приїжджих і тих, які проживають на його території, дорівнює двомстам тисячам. По закінченню цих комерційних сатурналій місто помирає» [12: 280].

Наступним елементом урбаністичного простору стала Казань, де мемуаристка зупинилася перед Великоднем у Велику Суботу (30 березня 1839 р.). У відтворенні візії топосу Казані автор зосереджує свою увагу на окремих локусах, які дозволяли говорити про поступ та становлення: «Вихиливши голову з екіпажу, я розглядала місто, скільки могла сягнути оком. Воно гарне й просторе, мало багато мурованих споруд і гарних будинків. Сліди татарського панування зовсім зникли під перетворенням європейської цивілізації. Широкі бруковані вулиці; університет, обсерваторія, гімназія, різноманітні фабрики змушують забути, що знаходимося на батьківщині найджих татар, які колись жили набігами та розбоями» [1: 24]. Але разом з тим урбаністичний простір набуває все більш помітних орієнтальних рис: «Цей край має особливо азійське обличчя. У дерев'яних селах все більше видніються шпилі мінаретів. Серед різноманітного одягу біліє де-не-де тюрбан на голові мулли або розвивається покривало, яким жінки закривають своє обличчя» [1: 24].

Є. Фелінська як тонкий обсерватор помічає найдрібніші деталі екзотичного, як для жительки Правобережної України, одягу й головних уборів, в яких збереглися характерні ознаки культури й менталітету, що зникли в архітектурі під впливом європейської традиції. Мемуаристка зауважила, що деякі «поволзькі німфи» носили на голові ніби маленькі дощечки, прикрашені багатьма дрібними золотими й срібними монетками, які дзвеніли з кожним порухом голови, інші ж мали діадеми у вигляді півмісяця, підняті догори кінчики яких утворювали ніби різьки. Як зазначає Д. Рамазанова, усі татарські жіночі головні убори першої половини ХІХ ст. можна було розділити на дві групи: покривало- і шапкоподібні. Спеціальним головним убором молодих невісток був беркенчек – чотирикутне покривало зазвичай з білої тонкої домотканої тканини. Спереду він мав дощечку, нерідко прикрашену монетами. Він одягався низько на лоб, під підборіддям була сполучна тасьма. Подібний головний убір всюди був поширений і у казанських татар [13: 123].

Урбаністичний простір Пермі не збудив жодних авторських рефлексій, його характеристика більш схожа на статичний звіт: «Це погане та малолюдне губернське містечко. Воно нараховує ледве кілька тисяч мешканців; лежить на березі річки Кама. Всього років п'ятдесят тому це було нудне село, аж поки в 1781 році російський уряд вирішив призначити його центром губернії, і лише тоді почалось його розбудова і збільшення населення» [6: 26]. Топоси Пермі та Єкатеринбургу, які знаходяться у мемуаристичному просторі, створені за принципом бінарних опозицій, що призводить до ефекту контрасту й насиченості зображуваного урбаністичного пейзажу: «Переїхавши хребет Уралу, очам відкрилось чудове місто Єкатеринбург, що належало до Пермської губернії, але було набагато красивіше, ніж його губернська столиця» [1: 29].

Як зазначає В. Єршов, урбаністичний простір Правобережної України в першій половині ХІХ ст. мав дещо негативну семантику [4: 29], але Є. Фелінська

виходить на новий рівень авторського сприйняття і визнає місто невід'ємною складовою подальшого суспільного розвитку. «Єкатеринбург, – як зауважує мемуаристка, – хоча і засновано недавно, лише в 1723 році, але місто гарно забудоване й людне; тут знаходиться головне правління видобувної галузі й державний монетний двір. Окрім того, воно має багато рудопереробних фабрик та майстерень для шліфування дорогоцінного каміння» [1: 29]. Урбаністичний простір автор доповнює індустріальними локусами фабрик та майстерень, що дає змогу говорити про значний, як на той час, розвиток міста.

Наступним елементом у зображенні урбаністичного простору стало місто Тюмень, яке знаходилося від Тобольська на відстані 250 верст: «Це повітове місто; ріка Тара розділяла його на дві частини. На той час воно мало фабрику з відливання дзвонів і декілька інших» [1: 33]. Увага автора зосереджується на локусі човна, який має в собі значне смислове навантаження для жителів міста. Човен був спеціально зроблений мешканцями Тюмені для перевезення через ріку Тару спадкоємця російського престолу великого князя Олександра Миколайовича (пізніше імператора Олександра II), який відвідав Сибір у 1837 р. Ця поїздка повинна була познайомити цесаревича зі звичним життям Росії і народів, що її населяли. Одним з ініціаторів подорожі був його наставник поет В. А. Жуковський, який вважав необхідним, окрім іншого, дати великому князеві наочне уявлення про багатство вітчизняної історії через безпосереднє ознайомлення з пам'ятками старовини. Подорож Олександра Миколайовича детально освітлювалася в пресі. Цікаві деталі збереглися також в записках сучасників, у тому числі в щоденникових записах В. А. Жуковського, який супроводжував свого вихованця. Подальша деталізація й зосередження авторської уваги на окремих фрагментах сприяє витворенню дагеротипного картинки: «Усередині човна дах і боки були оббиті зеленою вовняною тканиною; довкола його затіяли білі фіранки. Над тронним стільцем, оббитим яскраво-червоним дамаском, знаходився портрет й ініціали Ясновельможного Монарха. Попід стінами стояли лавки» [6: 33]. Найзнаменитіші мешканці Тюмені, як зазначає мемуаристка, мали за велику честь служити провідниками цесаревичу, який дякуючи за прихильність, благоволив власноруч залишити свій підпис на стіні човна, а в другому рядку дозволив зазначити прізвища десяти купців, які його перевозили. Жителі Тюмені помістили той надпис під скло, а човен зберігають під замком, як національну реліквію [1: 34].

Тобольськ становить собою кінцеву точку у відтворенні урбаністичного простору Західного Сибіру не лише для Є. Фелінської. Він, починаючи з 1830 р., для багатьох поляків став місцем заслання. Початковим рівнем урбаністичного топосу Тобольська в рецепції мемуаристики є визначення його місцезнаходження у просторі – «Місто знаходиться на правому березі Іртишу», далі увага автора концентрується на особливостях архітектурних елементів: «тут переважають дерев'яні будинки, не штукатурені, ззовні рідко білені, виглядають сіро, а тому в цілому формують невеселий образ міста» [1: 38]. Однак, зазначає автор, є у місті кільканадцять мурований церков і кілька таких самих споруд, а також декілька будинків заможних купців. До найзнаменитіших об'єктів належали: триповерховий урядовий дім і будинок, збудований, як кажуть, шведськими військовополоненими та їхніми союзниками, ув'язненими під Полтавою, після славної поразки шведської армії. Будинок архієрея, як і попередні, збудований на схилі гори, яка панує над нижнім містом й одночасно служить основою для його верхньої частини.

Топос Тобольська у відтворенні можна умовно поділити на дві частини, кожна з яких має ряд типових рис. Так зване нижнє місто лежить на площині, оточеної, наче підковою, водами Іртишу; завдяки власному положенню й малому

піднесенню над рівнем води, це місце є вогким. Однорідність поверхні не урізноманітнює краєвид, брак будівель, які б відрізнялися формою чи хоча б розмірами, створює нудну одноманітність; як зауважує Є. Фелінська, навіть вулиці здаються настільки схожими між собою, що лише добре ознайомлення з місцевістю дозволяє помітити дрібну різницю, яка ховається від незвиклих очей [1: 39]. Верхня частина Тобольська розташовується на великому піднесенні з точки зору нижнього міста, і тому воно, на думку мемуаристки, набагато сухіше і красивіше. Перехід лише з одного міста до іншого дуже складний, тому що верхня частина, на якій збудовано нове місто, відділяється від старого круто витесаними стінами й глибоким яром.

Рефлексії будь-якого урбаністичного пейзажу залежить від точки споглядання на міські об'єкти [5: 236]. В описах Тули, Нижнього Новгороду, Казані був погляд із «внутрішнього простору». Лише в Тобольську, завдяки Алафейській горі, можна побачити місто з верхньої точки в цілому, у результаті чого створюється панорамне бачення просторового об'єкту. Урбаністичний пейзаж верхнього міста поглиблюється архітектурними елементами: урядовий дім, будинок архієрея, соборна церква й лазарети, що становили оздобу цієї частини міста. У цій частині міста фокусується увага на будинку, який мав, на думку Є. Фелінської суто європейський вигляд. Локус дому Ігнаці Юліана Цейзіка (1779 – 1860), видатного польського скульптора, займає центральне місце в урбаністичному топосі Тобольська. Він був походив із села Слуцького повіту Мінської губернії, був земляком Є. Фелінської і так само перебував у засланні в Сибіру. У 1828 р. його заарештували за друкування фальшивих банкнот у Відні, передали російській владі, яка відправила його в заслання до Сибіру на копальні. При зупинці каторжанського етапу на відпочинку в Тобольську керамічні вироби Цейзіка (келихи, вази, кубки, люльки) були показані губернаторові. Як зазначає В. Фалинський, зачарований їх художнім довершенням, чиновник залишив майстра на вільне поселення в Тобольську [14: 29]. Тут талант Цейзіка розкрився на повну силу. Він багато працював, його вироби добре купувалися. Один з прихильників його таланту, поляк, який також перебував на засланні, Петро Мошинський, призначив йому навіть щорічну довічну пенсію, що становила 300 рублів. Цейзік побудував будинок, одружився з місцевою жителькою, мав двох дітей. Саме його будинок й привернув увагу Є. Фелінської. Цейзік мав власне помешкання. Його будиночок, оточений хоча й невеликим садом, проте впорядкований, були там кущі, квіти, викладені доріжки й навіть теплиця та будівля, де виготовлявся поташ. Все це викликало візію рідного краю мемуаристки, який так відрізняється від Сибіру [1: 39].

Урбаністичний простір у «Спогадах» Є. Фелінської характеризується фрагментарністю, дискретністю та зверненням уваги до окремих елементів. Кожне місто розкривається у мемуаристичному просторі автора з різною повнотою. Тулу, Перм, Єкатеринбург Є. Фелінська бачила лише з вікна екіпажу, тому урбаністичні пейзажі цих міст більш подібні до статичних звітів. Нижній Новгород, Тюмень та Тобольськ, де мемуаристка зупинялась на довше, репрезентовано різноплановими багаторівневими образами, що несуть у собі крім загального навантаження ще й додаткові смислові відтінки.

Список використаних джерел та літератури

1. Felińska E. Wspomnienia z podróży do Syberji, pobytu w Berezowie i w Saratowie spisane przez Ewę Felińską. – T. 1. –Wilno : Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1852. – 348 s.
2. Matraś S. Ze wspomnień Sybiraka. – Chicago : Drukiem spółki nakł. wyd. polskiego, 1896. – 346 s.

3. Giller A. Podróż więźnia etapami do Syberyi w roku 1854. – Poznań – Charlottenburg : Nakładem księgarni wysyłkowej Stanisław H. Knaster, 1912. – 247 s.
4. Черноус С. Еволюція жанру подорожі у польській літературі // Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2009. – № 19. – С. 67 – 74.
5. Єршов В. О. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. Монографія. – Житомир : Полісся, 2010. – 454 с.
6. Анісімова Н. Художні моделі топосу міста в поезії вісімдесятників / Н. Анісімова // Слово і час. – К., 2008. – № 2. – С. С. 33 – 43.
7. Маркович Я. С. Категорії «час» і «простір» у сучасному літературознавстві / Я. С. Маркович // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Серія «Філологічні науки». – Вип. 4 (25). – Полтава, 2002. – 150 с. – С. 48 – 52.
8. Процак Л. М. Емотивний простір художнього тексту / Л. М. Процак // Стежками Франкового тексту: комунікативні, стилістичні та лексикографічні виміри роману «Перехресні стежки». – Львів, 2007. – 376 с. – С. 85 – 112.
9. Горнова Г. В. Феномен города в духовном мире человека / Г. В. Горнова. – Омськ : Издательство Омиту, 2005. – 147 с.
10. Вихор І. Поетичний топос міста та його тематичні різновиди // Нова педагогічна думка: науково-методичний журнал. – 2010. – № 3. – С. 145 – 153.
11. Захаров В. Теорія «чистої форми» в художньому дискурсі Станіслава Ігнація Віткевича : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.01.03 «література слов'янських народів» / В. В. Захаров ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2011. – 20 с.
12. Кюстин А. Николаевская Россия: Пер. С фр. – М. : Политиздат, 1990. – 352 с.
13. Рамазанова Д. Б. Названия одежды и украшений в татарском языке. – Казань: Изд-во Мастер Лайн, 2002. – 352 с.
14. Фалинский В. Польские художники в Сибири // Научно-информационный бюллетень гуманитарного общественно-научного центра. – 1995. – № 3. – С. 29 – 30.

Wiktoria Bilawska. Świat przedmiotowy przestrzeni urbanistycznej we «Wspomnieniach z podróży do Syberii oraz pobytu w Berezowie i w Saratowie» Ewy Felińskiej
Na przykładzie «Wspomnień» Ewy Felińskiej przeanalizowano cechy charakterystyczne elementów świata przedmiotowego, które są podstawą dla reinterpretacji przestrzeni urbanistycznej wybitnych miast w historii Imperium Rosyjskiego pierwszej połowy XIX w.

V. Biliavska. The subject world of urbanistic space of Eva Felinska's «Reminiscences of the Journey to Siberia and the Stay in Berezov and Saratov»

On the example of Eva Felinska's «Reminiscences» the personal peculiarities of elements of the subject world, that present the basis for reinterpretation of urbanistic space of emblematic cities in history of the Russian empire of the first half of XIX century, are considered.